

Андрій Іванець

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу досліджень Голодомору та масових штучних голодів,
Національний музей Голодомору-геноциду
(Київ, Україна)
crimeaua@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7167-8183

Andriy Ivanets

PhD in History,
Leading researcher
of the Holodomor and Massive Artificial Famines Research Department,
National Museum of the Holodomor Genocide
(Kyiv, Ukraine)
crimeaua@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7167-8183

**СПОГАДИ Й АРТЕФАКТИ ВАСИЛЯ ПЕРЕВАЛЬСЬКОГО
У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ПЕРШОГО ПАМ'ЯТНОГО ЗНАКА ЖЕРТВАМ
ГОЛОДОМОРУ В КИЄВІ**

**MEMORIES AND ARTIFACTS OF VASYL PEREVALSKY IN THE FONDS
OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE:
THE HISTORY OF CREATION OF THE FIRST MEMORIAL TO VICTIMS
OF HOLODOMOR IN KYIV**

Анотація

У статті розглядається внесок народного художника України Василя Перевальського у створення першого пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр. у Києві, встановленого на Михайлівській площі 1993 р. Митець 2024 р. передав до фондів Національного музею Голодомору-геноциду свої спогади й документи, що розкривають процес створення цього важливого твору. Описано деталі виготовлення пам'ятного знака, його символіка та значення для національної пам'яті. У статті також представлено огляд переданих художником артефактів, що мають наукове й культурне значення для вивчення комеморативних практик щодо вшанування жертв Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, пам'ятний знак, Перевальський, комеморативні практики, Київ.

Abstract

The article examines the contribution of the People's Artist of Ukraine, Vasyl Perevalsky, to the creation of the first memorial to the victims of the Holodomor of 1932–1933 in Kyiv, installed on Mykhailivska Square in 1993. In 2024, the artist handed over his memories and documents, revealing the process of creating this important work, to the fonds of the National Holodomor

Genocide Museum. The details of the memorial's manufacture, its symbolism, and its significance for national memory are described. The article also presents an overview of the artifacts donated by the artist, which have scientific and cultural significance for the study of commemorative practices in honoring the victims of the Holodomor.

Keywords: National monetary system, national currency, hryvnia, kopyyka, mint.

Увічнення українців-жертв злочину геноциду комуністичного СРСР у пам'ятниках нині є невід'ємною культурою пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. Перші такі спроби вшанувати загиблих від штучного голоду було зроблено в Україні ще під час Другої світової війни. За кордоном перший пам'ятний хрест було встановлено в Австралії 1972 р., а перший пам'ятник у Канаді – 1983 р. У СРСР усі форми публічного згадування про тяжкий злочин комуністичного режиму щодо українського народу довгі десятиліття перебували під забороною та загрозою репресій. Перед самим розпадом радянської імперії та в перші роки незалежності України наприкінці 1980-х – середині 1990-х рр. на українських теренах розгорнулися процеси створення місць пам'яті жертв геноциду. Особливого масштабу вони набули за часів президенства В. Ющенка (2005–2010). Нині в Україні та світі є щонайменше понад тисячу пам'ятних знаків, пам'ятників і меморіалів жертвам Голодомору. Утім навіть на цьому тлі особливе місце у візуальній культурі й комеморативних практиках посів пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр., встановлений у вересні 1993 р. на Михайлівській площі в Києві. Його автором є художник Василь Перевальський. Також у довідковій і науковій літературі часто вказують, що архітектором є Микола Кислий (Кіпоренко, Складенко, 2004, с. 847).

Відкриття пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр. стало важливою частиною перших офіційних меморіальних заходів щодо цієї трагедії української нації. Кілька років він

відіграв роль центрального публічного місця пам'яті про трагедію України та злочин СРСР у 1932–1933 рр. До відкриття Меморіалу жертвам Голодомору 2009 р. біля пам'ятного знака на Михайлівській відбувалися основні державні й чимало неофіційних заходів із вшанування жертв геноциду. Саме поруч із ним 2000 р. Президент США Білл Клінтон звертався до української нації та цитував слова Тараса Шевченка: «Борітеся – поборете!». Зображення цього знака відоме багатьом людям, які навіть ніколи не були в Києві й Україні загалом. Десятки, а можливо, й сотні видань (монографій, збірників статей, матеріалів конференцій, документів, газет, журналів тощо) були оформлені з його використанням. Скульптурні твори твору В. Перевальського, виконані в іншому матеріалі, відомі в Україні та за кордоном. Об'єднання дослідників Голодомору у своїх логотипах також використовують емблему, розроблену художником.

Цей непересічний пам'ятний знак часто згадується у пресі й меншою мірою в науковій літературі, зокрема, у наукових розвідках О. Веселової¹ (Веселова, 2004, с. 63). та О. Гриценка (Гриценко, 2017, с. 218). Утім спеціальних його досліджень ми не виявили.

Одним з напрямків формування фондової колекції Національного музею Голодомору-геноциду є збирання матеріалів про постпам'ять злочину й трагедії 1932–1933 рр. У цьому контексті історія створення пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Києві, з огляду на його суспільно-політичну роль і мистецькі

якості, становить неабиякий інтерес. Працівники музею встановили контакти з народним художником України Василем Євдокимовичем Перевальським (1938 р. н.), який 2024 р. люб'язно передав до музейного фонду низку матеріалів щодо пам'ятного знака на Михайлівській площі.

Метою цієї статті є огляд і попередній аналіз спогадів та матеріалів, які художник передав до фондів Національного музею Голодомору-геноциду.

Нині в столиці України є щонайменше шість пам'ятних знаків і пам'ятників, присвячених трагедії 1932–1933 рр. Першим серед них став твір В. Перевальського. Цей пам'ятний знак є стелою (у формі паралелепіпеда) із сірого граніту, встановленою на невисокому гранітному постаменті. У її центрі висічено отвір у формі козацького хреста, всередині якого закріплена стилізована фігура жінки із чорної бронзи. У центрі цієї фігури вирізано хрестоподібний силует ненародженої дитини з розведеними руками. У верхній частині паралелепіпеда на граніті висічено дати «1932, 1933». За кілька років з ініціативи Асоціації дослідників Голодомору в Україні з правого боку знака прикріпили пам'ятну табличку, де використано термін «геноцид». Під час урочистого відкриття пам'ятного знака 1993 р. на Михайлівській площі представники регіонів України насипали до його підніжжя землю з усіх областей і Криму. З 1993 до 2009 р. ця стела офіційно відігравала роль загальноукраїнського місця пам'яті про Голодомор. Донині меморіальний знак залишається одним з головних візуальних символів трагедії.

7 травня 2024 р. народний художник України, академік Національної академії мистецтв України В. Перевальський передав у фонди Музею Голодомору 12-сторінковий роздрукований на принтері текст «Пам'ятний знак жертвам Голодомору-геноциду 1932–1933.

Спогад Перевальського Василя Євдокимовича» (28,5 тис. знаків). На першій сторінці міститься написана ручкою присвята: «Національному музею Голодомору-геноциду – автор Пам'ятного знака Голодомору-геноциду 07.05.24», підпис митця, а також схематичне зображення основного елемента знака (рис. 1).

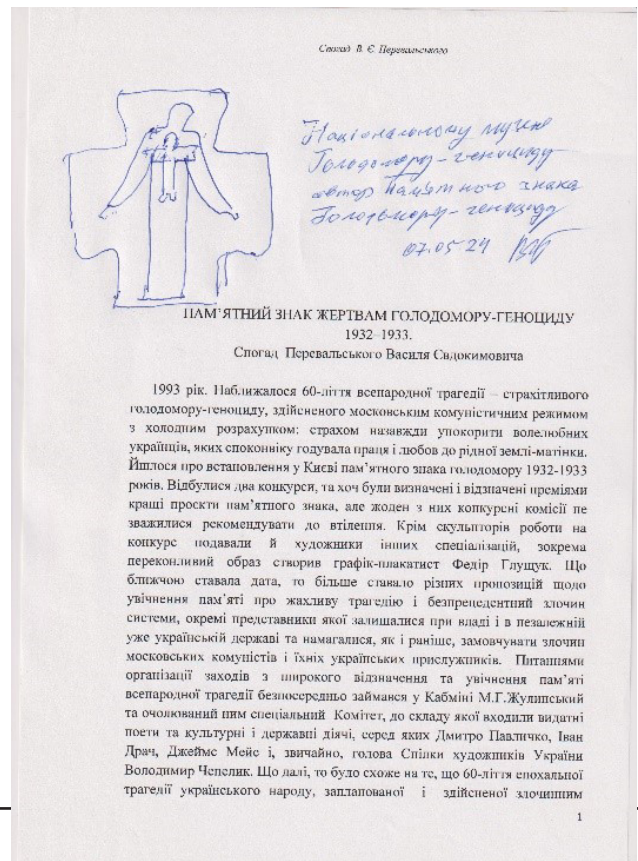

Рис. 1. Перша сторінка тексту В. Перевальського «Пам'ятний знак жертвам Голодомору-геноциду 1932–1933. Спогад Перевальського Василя Євдокимовича». 2024 р.

Спогад містить важливу маловідому й невідому дослідникам інформацію про процес й обставини створення та встановлення непересічного мистецького твору, про його авторство, про інцидент із перенесенням пам'ятного знака та його повернення на Михайлівську площу тощо.

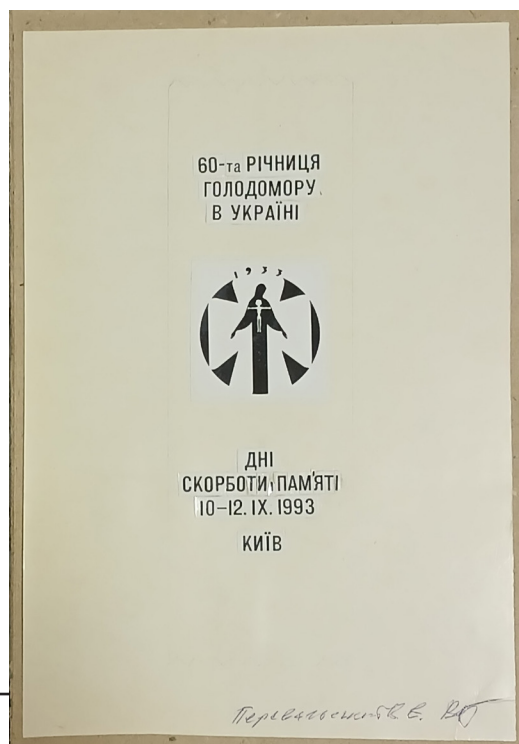

Рис. 2. Макет для виготовлення пам'ятної стрічки «60-та річниця Голодомору в Україні. Дні скорботи і пам'яті. 10–12.IX.1993. Київ».

Автор В. Є. Перевальський

Художник згадує, що за дорученням голови Спілки художників України Володимира Чепелика 1993 р. за ніч створив символічне графічне зображення жінки в чорному колі й козацькому хресті – Великої Страдниці та Заступниці, – усередині якої був хрестоподібний і скелетоподібний силует ненародженої, але вже виснаженої дитини. «Побачив, що виходить щось символічне, дещо втаємничене, близьке до сакрального», – пише В. Перевальський (Перевальський, 2024, с. 4). Терміновість виконання складного завдання диктувалася потребою представити Організаційному комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні на чолі з віцепрем'єр-міністром Миколою Жулинським проєкт зображення для друку на вузькій стрічці. Цю стрічку

мали вручати учасникам мітингу з нагоди 60-річчя Голодомору на Софійському майдані. Організаційний комітет затвердив розробку художника. Вона стала емблемою меморіальних заходів 1993 р. (рис. 2).

Рис. 3. Пам'ятна стрічка «60-та річниця Голодомору в Україні Дні скорботи і пам'яті 10–12.IX.1993. Київ»

В. Перевальський згадує, що відбулося кілька конкурсів зі створення пам'ятника жертвам Голодомору, втім на втілення проєктів-переможців не наважувалися. Наближався час відзначення роковин трагедії. Були побоювання, що комуністи можуть потім завадити встановленню такого пам'ятника. Обговорювалися ідеї встановлення великого хреста на Майдані Незалежності чи на горі Щекавиці. За цих обставин В. Чепелик запропонував В. Перевальському створити з емблеми пам'ятний знак і залучити до роботи архітектора М. Кислого. «Микола Іванович мав на той час великий досвід спільної із

скульпторами роботи над пам'ятниками та "вписуванням" скульптурного твору в навколишній простір», – згадує художник (Перевальський, 2024, с. 6).

Експресивний масштабний ескізний проєкт пам'ятника М. Кислого з використанням емблеми В. Перевальського Оргкомітет з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні оперативно затвердив, але втілити цей задум не вдалося. На Київському комбінаті монументально-декоративного мистецтва (далі – ККМДМ) банально не виявилось граніту потрібних розмірів. Уже наступного дня В. Перевальський запропонував ескіз із використанням наявних на комбінаті гранітних каменів. Оргкомітет швидко його затвердив, а ККМДМ – виконав. Робота на комбінаті кипіла, адже, за словами В. Перевальського, майстри обробки гранітних брил не лише усвідомлювали відповідальність перед головою СХУ В. Чепеликом, а «й самі знали, чим був той голод» (Перевальський, 2024, с. 7). Коли виникли проблеми з визначенням місця встановлення пам'ятного знака, то їх вирішив представник Президента України в місті Києві – голова Київської міської державної адміністрації Леонід Косаківський. За версією В. Перевальського, архітектор М. Кислий «у роботі над цим проєктом жодної участі не брав і його прізвище як співавтор-архітектора виникло лише після перенесення та повернення на попереднє місце» (Перевальський, 2024, с. 7), тобто не раніше травня 1998 р. Очільник КМДА Л. Косаківський визначив місце пам'ятного знака поряд із входом на територію Михайлівського монастиря, на одній лінії із дзвіницею Софії Київської. «Отже, саме Л. Г. Косаківський виконав функцію архітектора – "прив'язки" пам'ятника до архітектурного середовища», – констатує у спогаді В. Перевальський (Перевальський, 2024, с. 7).

Він згадує, що не всім подобалося увічнення пам'яті про трагедію українців у публічному просторі, і художнику навіть надходили пропозиції перенести пам'ятний знак. В. Перевальський зрештою категорично відмовив, «бо пам'ятник освячений усіма конфесіями України і стоїть на землі, звезеній з усіх куточків її території. Його може зняти тільки Бог» (Перевальський, 2024, с. 8). Пам'ятний знак без погодження з автором було переміщено за монастирські стіни відбудованого 1998 р. Михайлівського Золотоверхого собору. Це викликало обурення в патріотичної громадськості, а повернути на місце знакову пам'ятку у травні 1998 р. допомогла публікація різкого інтерв'ю з художником в одній з газет (Перевальський, 2024, с. 11).

В. Перевальський у спогадах із вдячністю згадує голову СХУ В.А. Чепелика й відзначає: «Хоч всю практичну роботу я робив самостійно, але як автора ідеї створення на основі площинної графічної мініатюри об'ємно-просторового монументального твору вважаю його своїм співавтором» (Перевальський, 2024, с. 11). Голодомор зачепив і родину Перевальських. У спогаді митець також висловлює вдячність своїм рідним: дідові Йванові Кузьмовичу, якого розкуркулили та який помер голодною смертю в чужій хаті зловісного 1933-го; батькові, якого репресували 1938 р.; «безстрашній матері, колгоспній рабині» Олені Онопріївні та братові Миколі, трактористові із сорокарічним стажем, «котрі прикладом власного страдницького життя сприяли моєму людському і громадянському становленню» (Перевальський, 2024, с. 12). Раніше в інтерв'ю журналістові В. Перевальський повідомив, що батька репресували як сина куркуля (Лисенко, 2012, абзац 3).

Доповнюють спогад і допомагають розкрити творчу лабораторію худож-

ника 27 предметів, які він передав до фондів Національного музею Голодомору-геноциду у вересні 2024 р. Ці матеріали мають різну цінність (частина з них – завірені авторським підписом ксерокопії ескізів), але більшість артефактів пов'язана зі створенням пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр. На прохання працівника Музею Голодомору В. Перевальський проставив датування та підписи на більшості предметів.

Найціннішими з погляду дослідження пам'ятника на Михайлівській площі серед переданих митцем предметів є ескіз пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр., датований серпнем 1993 р., макет для виготовлення пам'ятної стрічки «60-та річниця Голодомору в Україні. Дні скорботи і пам'яті. 10–12.IX.1993. Київ» й оригінал самої стрічки, креслення пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр., яке В. Перевальський виконав 2011 р. на прохання української громади міста Торонто для встановлення копії Пам'ятного знака в Канаді, пояснювальна записка до ескізу емблеми для заходів з відзначення роковин трагедії 1993 р.

В останньому документі розкривається семантика закладених образів: «Силует постаті – Мати Україна, Мати людська (асоціація з Богоматір'ю), "Скорботна матір" П. Г. Тичини – у вічній тузі за невинно убієнними живими і ненародженими дітьми. Хрест – символ мученицької смерті і водночас життя вічного» (Пояснювальна записка..., 1993, абзаци 2–3).

Також серед переданих предметів є конверт Першого дня заходу «Шістдесята річниця Голодомору в Україні» з наклеєною тематичною поштовою маркою України 1993 р., погашеною спеціальним штемпелем «Шістдесята річниця Голодомору в Україні 1933. Київ-1. 12.09.1993». Конверт, марка і штемпель містять емблему, яку розробив художник.

У спогаді В. Перевальський занотував, що 1993 р. під час роботи над емблемою згадував раніше розроблені ілюстрації на тему материнства, зокрема до поезій І. Драча, П. Тичини, Б. Олійника (Перевальський, 2024, с. 3). Він передав у фонди Музею Голодомору кілька таких оригінальних робіт – ілюстрацію до книжки В. Короленка «Течія» (гравюра на пластику, 1970-ті рр.), ілюстрацію до збірника українських народних побутових пісень (дереворит, 1984 р.), ілюстрацію до вибраних поезій І. Драча (лінорит, 1990 р.), недатований дереворит з босим хлопцем серед левад. Доповнюють ці художні матеріали завірені автором ксерокопії графічних інтерпретацій іконописних образів Богородиці 1980-х рр. та гравюр на тему материнства й дитинства.

Розкривають процес пошуку пластичного вирішення пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр. і шість завірених автором ксерокопій ескізів цього знака, створених 1993 р. Доповнюють їх також ксерокопії запрошень на деякі заходи, які відбувалися того року в Києві в межах відзначення 60-х роковин трагедії та в оформленні яких було використано емблему авторства В. Перевальського.

Спогади й артефакти, які передав народний художник України В. Перевальський у фонди Національного музею Голодомору-геноциду, мають наукове та історико-культурне значення. Ці джерела особового походження містять чимало цінної інформації про обставини створення та подальшу долю першого в Києві пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр., який у 1993–2009 рр. відігравав роль загальнодержавного місця пам'яті про геноцид українського народу; про емблему меморіальних заходів до 60-х роковин трагедії, яка лягла в основу візуальної концепції знака й досі активно використовується в оформленні наукових і

популярних матеріалів. Одним з найцінніших експонатів є неопрілюднений спогад В. Перевальського, який розповідає, зокрема, про важливу роль у створенні та встановленні пам'ятного знака голови Спілки художників України В. Чепелика та голови КМДА Л. Косаківського, а також ставить під сумнів поширене уявлення про участь архітектора М. Кислого у створенні цього місця пам'яті 1993 р. У своїх спогадах художник надає вагомого значення ідейно-мистецькій і духовно-культурній складовій створення пам'ятного знака. Важливим доповненням мемуарного джерела стали предмети, які художник подарував музею, і серед яких є цінні експонати.

Оригінальні предмети, які передав В. Перевальський та які розповідають про перший пам'ятний знак жертвам Голодомору в Києві, можна використати як при створенні чи оновленні постійної експозиції музею, так і у виставковій діяльності. Весь комплекс предметів та спогади можуть бути корисними науковцям при проведенні досліджень комеморативних практик щодо вшанування жертв Голодомору, а також життя і творчості В. Перевальського. На нашу думку, спогад митця потребує оприлюднення, оскільки містить цінну історико-культурну інформацію.

Список використаних джерел та літератури

Веселова, О. М. (2004). Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*, 2, 50–67.

Гриценко, О. А. (2017). Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С.

Кіпоренко, М., Скляренко, Г. (2004). Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 в Україні. У: В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова (ред.). **Звід пам'яток історії та культури України**. Енциклопедичне видання, кн 1, ч. 2: М–С, 847. Київ: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Лисенко, С. (2012, 23 листопада). Всесвітньовідомий символ Голодомору створив черкащанин. **Козацький край**. <https://cossackland.org.ua/2012/11/23/vsesvitnovidomyj-symvol-holodomoru-stvoryv-cherkaschanyn/> (дата звернення: 09.09.2024).

Перевальський, В. Є. (2024). Пам'ятний знак жертвам Голодомору-геноциду 1932–1933. Спогад Перевальського Василя Євдокимовича. **Національний музей Голодомору-геноциду. Науково уніфікований паспорт МГ № 1673**, 12 арк.

Пояснювальна записка до ескізу емблеми (шифр – 387072). (1993).